

De kansenmaatschappij. Pleidooi voor een sociale meritocratie

Dick Pels

De Franse drieslag

Vrijheid, gelijkheid, solidariteit: de idealen van de Verlichting en de Franse Revolutie zijn nog steeds de onze. In onderlinge samenhang, want kansen op vrijheid, autonomie en zelfontplooiing zijn weinig waard als zij toevallen aan een elite en niet gelijkelijk voor allen beschikbaar zijn. Vrijheid mag geen schaars goed zijn. Die gelijke verdeling van ontwikkelingskansen definieert de inhoud van de sociale rechtvaardigheid, en is de belangrijkste manier om solidariteit tussen mensen te scheppen. Want als mensen zien dat iedereen daadwerkelijk de kans krijgt om te worden wie hij of zij wil zijn, voelen zij zich betrokken bij een samenleving die hiervoor duurzame garanties biedt. Solidariteit wordt gevoed door het sociale vertrouwen en het rechtvaardigheidsgevoel die ontstaan zodra de ontwikkelingskansen zichtbaar aan iedereen ter beschikking komen.

Vaak beschouwt men de drie klassieke idealen als een soort magische driehoek van *countervailing powers*. De vrijheid houdt dan de gelijkheid in balans en omgekeerd, terwijl de solidariteit of de gemeenschapszin dat doen met de beide anderen en vice versa. Maar een groot deel van het debat in de politieke filosofie gaat juist over hun verschillend soortelijk gewicht en de 'voorrangsregeling' tussen deze drie idealen. Christen- en moslimdemocraten, socialisten en conservatieven geven vanouds de voorrang aan broederschap, gemeenschap en solidariteit boven zelfbeschikking en zelfontplooiing. De hier gevolgde sociaal-liberale benadering keert de normatieve volgorde om. Het vrijheidsideaal staat voorop. De gelijkheid volgt als belangrijkste vrijheidsinstrument. Solidariteit is het motief en de praktijk om deze vrijheid daadwerkelijk voor zoveel mogelijk mensen te realiseren.

De meest invloedrijke politiek-filosofische rechtvaardigheidstheorieën van dit moment (zoals die van Rawls, Dworkin en Sen) veronderstellen een nauw verband tussen vrijheid en gelijkheid, maar leggen het primaat bij de ontplooiingskansen van het individu. Vrijheden als die van onderwijs, beroepskeuze, levensbeschouwing, debat en meningsuiting, en zelfs die van eigendom, kunnen niet worden gerealiseerd zonder een rechtvaardiger verdeling van materiële en culturele hulpbronnen. Gelijkheid is dus een voorwaarde voor vrijheid. Maar gelijkheid van kansen is niet hetzelfde als gelijkheid van uitkomsten. Integendeel: ongelijke uitkomsten zijn in zekere zin het doel. Het gelijkheidsideaal is ook daarom secundair en instrumenteel omdat het, anders dan het vrijheidsideaal, kan worden omgekeerd. Het scheppen van gelijke ontwikkelingskansen dient juist het streven naar productieve *ongelijkheid*, dus naar maatschappelijke pluriformiteit en culturele diversiteit. De gelijkheid staat in dienst van het verschil.

Deze normatieve volgorde is ook van belang omdat we daarmee afstand nemen van het communitaristische idioom van de broederschap, gemeenschapszin, saamhorigheid en lotsverbondenheid. Begrippen als broederschap en naastenliefde zijn voor liberalen te warm voor de koele betrekkingen die tussen democratische burgers gelden. Democratische burgers hoeven geen broeders of zelfs vrienden van elkaar te zijn. De democratie is juist het systeem dat de *afwezigheid* van broederschap en vriendschap zo goed mogelijk moet reguleren. Niet de stichting van eenheid en gemeenschap is het doel van de democratie, maar het organiseren van levensbeschouwelijke, culturele en politieke verdeeldheid. Saamhorigheid en gemeenschapszin vormen niet zozeer het voorafgaande normatieve kader, maar zijn eerder de

uitkomst van een vrije en gelijke kansenmaatschappij. De sociale cohesie moet niet van bovenaf worden opgelegd, via publiek gedeelde normen en waarden, maar moet groeien van onderop, op basis van collectieve arrangementen die ieder individu maximale kansen geven het beste uit zichzelf te halen. Die zichtbaar werkende kansengelijkheid is het beste middel om ‘de boel bij elkaar te houden’.

Sociale erfelijkheid

Afkomst bepaalt toekomst: dat is de klassieke definitie van de standen- of klassenmaatschappij. De sociale positie en status van de ouders is, uitzonderingen daargelaten, allesbepalend voor die van hun kinderen. Individuen blijven levenslang gevangen in hun sociale groep. Status, inkomen en naamsbekendheid worden collectief via de bloedlijn overgedragen. Een meritocratische samenleving vervangt deze logica van de vererving door die van de verwerving. Iedereen krijgt een gelijke kans op de ontplooiing van zijn individuele vermogens, en moet zijn eigen naam zelf ‘maken’. De rechtstreekse erfelijke overdracht van sociale posities en privileges wordt onderbroken, zodat meer ruimte ontstaat voor de ontplooiing van individuele talenten. Individuen kunnen ontsnappen uit hun klasse om op eigen kracht hogerop of vooruit te komen in de wereld. Traditionele groeps- en gemeenschapsbindingen worden lossler, omdat individuen zich ‘ieder voor zich’ verdienstelijk moeten maken.

De sociale wedloop begint dus niet voor iedereen op dezelfde plaats, en begint niet elke generatie opnieuw, omdat we een startpunt erven van onze ouders. Zij doet eerder denken aan een estafette, waarbij ouders en kinderen eerst een tijdje samen rennen, en de ouders op een bepaald moment het stokje doorgeven, waarna de kinderen een tijdje alleen rennen en zich in positie brengen voor de volgende overdracht aan de volgende generatie. Kinderen van rijke en/of hoogopgeleide ouders starten op of vlak bij de finishlijn, terwijl kinderen van arme en laagopgeleide ouders starten met een achterstand op alle anderen. Degenen die vlak bij de finish worden geboren hebben weinig of geen eigen verdienste meer nodig om te komen waar ze willen zijn. De meeste kansarmen moeten daarentegen de hele afstand tot de finish op eigen kracht overbruggen.

De sociale achtergrond bepaalt m.a.w. nog steeds in sterke mate de arbeidsmarktkansen, het beroep, het inkomen en de sociale status van individuen. Maar tegenwoordig vindt die erfelijke overdracht van ongelijkheden niet langer alleen rechtstreeks plaats, via de overdracht van materieel vermogensbezit, maar ook via een omweg, door de overdracht van immateriële vermogens zoals kennis, taalvaardigheid, culturele smaak en goede omgangsvormen. Dit culturele kapitaal moet door elk individu afzonderlijk in een langdurig leerproces worden vergaard. Die noodzaak verhult dat dit kapitaal mede een product is van ouderlijke investering en erfelijke overdracht. Daardoor kan het gemakkelijk worden geclaimd als een individuele competentie, een eigen verdienste en dus een rechtmatig bezit. Intelligentie en schoolsucces lijken op het eerste gezicht individuele begaafdheden, maar het zijn in feite maatschappelijke gaven, die net als economische bezittingen ongelijk zijn verdeeld.

Economisch en cultureel kapitaal hangen dus duidelijk samen. Armoede en economische onzekerheid hebben een schadelijke uitwerking op de onderwijsprestaties van kinderen, en daarmee op hun toekomstige verdien capaciteiten. Andersom geven ouders met een hoge sociaaleconomische status hun kinderen meer stimulansen, bieden zij rolmodellen aan die tot hogere ambities leiden, en scheppen zij een sociale omgeving waarin zij kunnen omgaan met andere bevoorrechte kinderen. Zij zitten doorgaans op betere scholen, met meer ervaren en competente leerkrachten die beter voorbereiden op het voortgezet onderwijs. Dat geeft hun

een moeilijk in te halen voorsprong bij de omzetting van economisch in cultureel kapitaal, dat via schooldiploma's weer kan worden terugvertaald in economisch kapitaal. Culturele erfenissen en achterstanden zijn al geïnstalleerd ver voordat kinderen de school betreden, en worden in hun verdere schoolloopbanen doorgegeven. Niet de school, maar de voorschoolse periode is dus cruciaal voor zowel de sociaaleconomische als de culturele dimensie van het ongelijkheidsvraagstuk.

Varianten van meritocratie

In de klassiek-liberale visie is de markt de ideale meritocratie, en begint (en eindigt) de kansgelijkheid bij het betreden ervan. Verdienste wordt niet langer in erfelijke status maar in geld uitgedrukt, dus in inkomensverschillen. Tegenover de feodaal-aristocratische erfelijkheid en 'ledigheid' stelden liberalen de waarden van productieve arbeid, concurrentie, ondernemerschap en intellectuele ontwikkeling. Maar zij verdedigden ook de onaantastbaarheid van de particuliere eigendom en de vrije overdracht van vermogens. De socialisten hekelden dezelfde kloof tussen productieve arbeid en aristocratisch nietsdoen, maar keerden zich tegelijkertijd tegen de liberalen door te wijzen op de onrechtvaardigheid van vormen van arbeidsloos inkomen die resulteerden uit de willekeur van de markt en de erfelijke overdracht van rijkdommen. Daarnaast wezen zij op de groeiende spanning tussen economische en intellectuele verdienste, of tussen marktsucces zoals uitgedrukt in geld en scholair succes zoals uitgedrukt in diploma's. Tegen de geldkapitalisten, die zich tot een erfelijke klasse van ondernemers-bezitters hadden gevormd, konden de socialisten zo opnieuw de banier heffen van de meritocratie.

De startlijn voor gelijke kansen werd voor een deel 'naar voren' verlegd, van de markt naar de school. Maar in de Westeuropese landen ruilden de sociaaldemocraten hun oorspronkelijke brede gelijkheidsideaal langzamerhand in voor een smalle versie van de meritocratie, die steeds meer werd toegespitst op de gelijke verdeling van onderwijskansen. Het bereikte onderwijsniveau (zoals uitgedrukt in diploma's) werd de belangrijkste indicator van persoonlijke verdienste. In die smalle visie bepaalt het diploma de startplaats van de beroepsloopbaan, en vanaf dat ogenblik worden alle marktbeloningen als legitiem beschouwd. De nieuwe hoogopgeleide elite kan zichzelf beschouwen als self-made en haar hoge status dus als legitiem. Op deze manier integreert het meritocratisch beginsel niet, maar brengt het juist een gesegregeerde samenleving voort: een nieuwe standenmaatschappij op basis van intelligentie en diploma's.

In het huidige media-kapitalisme manifesteert zich nog een derde variant van de meritocratie, die ambitie, succes en verdienste vooral in verband brengt met persoonlijke roem. In plaats van geldkapitaal of cultureel kapitaal, draait het in de celebrity-cultuur vooral om het kapitaal van de naamsbekendheid en de massa-zichtbaarheid. Terwijl de marktmeritocratie resulteert in de klassieke tweedeling tussen arm en rijk, en de onderwijsmeritocratie in de tegenstelling tussen hoog- en laagopgeleiden, scheidt de sterrencultuur een nieuwe tweedeling tussen de bezitters van een beroemde naam en de naamloze en roemloze massa. Ook het ethos van de celebrity-cultuur is bij uitstek meritocratisch: zij wijst de privileges van geboorte en afkomst af, staat principieel open voor talent en roemt de eigen verdienste. Maar ook hier zien we inmiddels een nieuwe dynastievorming optreden (denk aan *rock royalty* en *Hollywood blue blood*), waarbij het kapitaal van de beroemde naam en de bijbehorende privileges en rijkdommen rechtstreeks overgaan van de ene generatie op de andere.

Naar een sociale meritocratie

De meritocratische maatschappij kan worden verbeeld als een berglandschap waar aan de toppen wordt gestreefd naar elitevorming, topprestaties en excellentie en waar de concurrentie fel en permanent is, terwijl de flanken worden gekenmerkt door mengvormen van concurrentie en coöperatie die elkaar wederzijds begrenzen en in evenwicht houden. Aan de basis (in de dalen) zijn sociale zekerheid en collectieve bescherming van zwakkeren en verliezers doorslaggevend en speelt de individualistische concurrentiestrijd nauwelijks een rol. De gebieden waar ondernemerschap, risicobereidheid en grensverleggende innovatie bepalend zijn, zoals het internationale bedrijfsleven, de academische elite en de topsport, volgen een andere logica dan de zorg, de opvoeding en het onderhoud.

De meritocratische samenleving wordt zodoende gekenmerkt door een precair evenwicht tussen ‘verschil maken’ en ‘gelijkmaken’ of tussen elitevorming en democratisering. De kansengelijkheid vereist dat de toegang tot de verschillende carrière- en statusladders aan de basis van de maatschappij zo groot mogelijk is, zodat onverdiende economische en culturele achterstanden zoveel mogelijk worden gecompenseerd en ingelopen. Naarmate men hoger klimt in het sociale gebergte, gaan mechanismen van prestatie, concurrentie en selectie een grotere rol spelen, mits de concurrentie eerlijk blijft en er voortdurend herkansingen en doorstartmogelijkheden zijn voor pechvogels, *drop-outs*, laatbloeiers en herintreders. Aan de toppen moeten de voorwaarden worden geschapen voor excellentie en het bereiken van een zo hoog mogelijk niveau van kwaliteit.

De sociale meritocratie schept op deze manier een trapsgewijze progressie van emancipatiekansen. Verschillen in economische en culturele positie moeten aan het begin van de klim zoveel mogelijk worden gecompenseerd, zodat verschillen in talent en inspanning verderop in de klim zoveel mogelijk kunnen worden uitgebuit. Van beneden naar boven wordt steeds meer ruimte gemaakt voor heterogeniteit, selectie, excellentie en elitevorming. Terwijl differentiatie en selectie aan de onderkant en in de beginfase zoveel mogelijk worden tegengaan, moeten zij aan de bovenkant juist worden bevorderd. Aan de basis gaat het vooral om de zorg voor de zwakkeren, voor mensen (vooral kinderen) met achterstanden die onvoldoende kunnen meekomen en een zetje nodig hebben. Verzorging, verzekering en voorziening in elementaire levensbehoeften zijn hier de heersende verdelingsprincipes. Dit sociale pakket legt een solide basis voor verdere differentiatie en flexibiliteit in de hogergelegen streken van het maatschappelijk gebergte. Terwijl de valleien worden gedomineerd door principes van risicodeling, risicospreiding en sociale zekerheid, wordt het nemen van risico's en het opzoeken van onzekerheden juist aangemoedigd naarmate men de top dichtert nadert.

De werkelijke startlijn van levenskansen ligt in het gezinsmilieu. Dat wil zeggen dat er bij het betreden van de basisschool allang in economisch-culturele zin is voorgesorteerd. Omdat de voornaamste achterstanden optreden in het voorschoolse traject en het basisonderwijs, is er behoefte aan een universeel toegankelijk en hoogwaardig systeem van voor- en vroegschoolse educatie dat de kinderopvang en de peuterspeelzalen integreert, bijvoorbeeld in brede scholen met sluitende dagarrangementen. Deze ‘herverdeling ten gunste van kinderen’ (Esping-Andersen) geeft op een unieke manier gestalte aan de verzoening van individualisme en socialisme en van vrijheid en gelijkheid. Het gaat immers om een gedeeltelijke collectivisering van de voorschoolse opvoeding en de kinderverzorging, die als doel heeft de individuele ontwikkelingskansen van kinderen, vooral die uit achterstandsgroepen, te vergroten. Tegelijkertijd is die socialisatie dienstbaar aan de positieve individualisering van hun ouders, omdat zij via ouderschapsverlof en gesubsidieerde crèches beter in staat zijn om opvoeding, zorgtaken en carrière te combineren. Daardoor worden zowel mannen geprikkeld

om zich los te maken uit het keurslijf van het betaalde buitenwerk als vrouwen gestimuleerd om zich te bevrijden uit het keurslijf van het onbetaalde thuiswerk.

Een radicale doordenking van de kansengelijkheid houdt dus in dat men de startlijn steeds verder naar voren schuift: van het betreden van de markt naar het betreden van de school naar het betreden van deze wereld bij de geboorte. De tegenstelling tussen de gelijkheid van startkansen en de gelijkheid van uitkomsten (beter: van een kleinere *ongelijkheid* van uitkomsten) moet daarom niet worden overdreven: de uitkomsten van de ene generatie bepalen immers de startkansen van de volgende. Dit maakt de meritocratische cirkel rond, omdat we weer terug zijn bij de oude socialistische kritiek op instituties als het particuliere eigendom, het erfrecht en het gezin. Het kernpunt is en blijft de ongelijke verdeling van economisch en cultureel kapitaal die het gevolg is van de rechtstreekse erfelijke overdracht tussen de generaties, en die bepalend is voor de ontwikkelingskansen, schoolprestaties en verdere verdiensten van het individu. Meritocraten die het echt menen moeten de vraagstukken van eigendom, vererving en herverdeling daarom recht in de ogen zien.

Vrijzinnigheid in de massa en in de elite

Tenslotte: hoe past deze opvatting van kansengelijkheid en sociale meritocratie in het bredere ideaal van een vrijzinnige politiek? Ik gaf eerder aan dat de kans op persoonlijke ontplooiing en positieve individualisering niet het prerogatief is van een elite, maar een recht voor allen moet zijn. Het uiteindelijke doel van de gelijkheid van kansen is echter de schepping van creatieve ongelijkheid. De gelijkheid moet in dienst staan van het verschil, of van een zo groot mogelijke diversiteit in de individuele karaktervorming (zoals de liberale filosoof John Stuart Mill het zou uitdrukken). Dit inzicht heeft zowel een horizontale als een verticale toepassing.

In de ‘breedte’ van de sociale pyramide zullen, met name door de grotere toegankelijkheid en hogere kwaliteit van het onderwijs, een veel groter aantal mensen de openheid, nieuwsgierigheid en het relativiseringsvermogen kunnen ontwikkelen die hen in staat stellen de tradities en culturen waaruit zij voortkomen onbevangen te bejegen en gevestigde ideeën, smaken en gebruiken kritisch te beoordelen. Persoonlijke autonomie en eigenheid kunnen zo een buffer vormen tegen religieus en politiek kuddegedrag en tegen markt- en reclamegestuurd consumentisme. Het onderwijs wordt op deze manier het voertuig van een vrijzinnig beschavingsoffensief.

Naast deze individualisering ‘in de breedte’ verbetert de sociale meritocratie ook de kwaliteit van de elitevorming in de ‘hoogte’ van de pyramide. Iedereen moet het beste uit zichzelf kunnen halen, maar ‘de besten’ moeten ook de kans krijgen om daadwerkelijk te kunnen uitsteken boven de rest. De creatieve onbevangenheid, het visionaire élan en de persoonlijke moed die van elites worden gevraagd vergen (opnieuw volgens John Stuart Mill) een verheugde individualisering, en dus een vorm van excentriciteit of nonconformisme die per definitie een eigenschap is van weinigen. Individualisme en vrijzinnigheid zijn wel degelijk universele idealen; maar er moet ook maatschappelijke ruimte zijn voor een elite die individualistischer is dan de massa, en die de massa kan leiden in vrijzinnige richting.